

Інформація

УДК 616-06+57.017.6+7.072.3

ХВОРОБИ І СМЕРТЬ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

С. М. Геник

*Івано-Франківський національний медичний університет;
кафедра загальної хірургії; 76000, м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 2;
тел. +380 (342) 52-82-40; e-mail: sgenyk@rambler.ru*

Подвижницьке життя і творчість кріпацького сина, цього геніального українського поета повинно завжди стояти перед нашими очима, перед очима наших дітей, внуків і правнуків, доки Україна не стане українською.

Ключові слова: *Тарас Шевченко, А. Козачковський, тиф, пропасниця, ревматизм, подвижницьке життя.*

Жодне з біографічних джерел, що стосується стану здоров'я Т.Г.Шевченка не належить перу лікаря. До того ж поет завжди байдуже ставився до свого стану здоров'я, не звертав на себе увагу. Відсутні будь-які лікарські записи його недомагань. А висловлювання про свою хворобу дуже короткі і скупі.

Пройшло більше, ніж сто п'ятдесят років після смерті поета і тепер дуже важко доповнити ці матеріали новими свідченнями його сучасників чи новими документальними даними. На цьому фоні появилися навіть різні спекуляції щодо здоров'я поета різного роду недолугими бузинами.

В батьків Тараса Григоровича було шестеро дітей, поет був третьою дитиною в сім'ї. Його мати Катерина Якимівна померла на 32 році життя, коли Тарасові минуло 9 років.

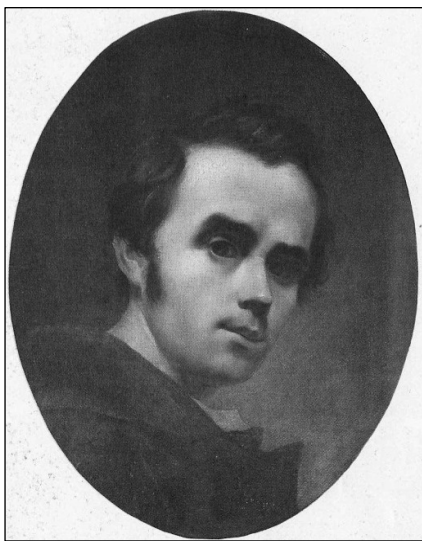
Батько Т. Шевченка Григорій Іванович теж помер у молодому віці, через два роки після смерті дружини, коли Тарасові сповнилося 11 років. Дід Т. Шевченка Іван прожив 115 років.

Про хвороби раннього дитинства поета нічого не відомо, за винятком віспи. Поет виростав серед нестатків і злиднів бідної кріпацької родини, часто голодував, а, ставши круглим сиротою, життя стало ще тяжчим. Часті побої, несприятливі побутові умови, непосильна робота позначалися на здоров'ї підлітка. Збереглися дані про деякі його недуги.

Якщо аналізувати роки наймитування Тараса в отця Кошиця, а потім козачкування в пана Енгельгарда аж до 23 річного віку, то складається думка, що тоді в нього не було ніяких хвороб. А вже в перший петербурзький період життя Т.Г. Шевченка почали переслідувати серйозні захворювання: весною 1837 року він важко хворів і довго лежав у лікарні св. Марії Магдалини. Вісім діб він був непритомний. Його лихоманило. Недуга тривала довго, перебіг її був тяжкий, одужання ішло повільно. Друзі щоденно приходили до лікарні, щоб довідатись про стан здоров'я і кожного разу дізнавалися, що хворий перебуває у стадії марення. В цей період життя юнака було на межі смерті.

Восени 1839 року Т.Г. Шевченко знову серйозно захворів – на цей раз важким тифом. І це не дивно, якщо врахувати вологий та холодний клімат північної столиці, виснажливу роботу в Ширяєва, погані побутові умови: життя на мансарді, прибудованій до комина, – тоді, як для особистого життя, для малювання та перших спроб віршування у талановитого кріпака залишалися лише білі ночі Літнього саду, недільні, або святкові дні.

Ця дуже важка хвороба у 25-річного Тараса супроводжувалася двотижневою гарячкою та втратою свідомості впродовж восьми днів, коли життя юнака було на межі смерті. Т.Г. Шевченко спочатку лежав на квартирі, а потім друзі перевезли його до Академії мистецтв, де він пролежав усю хворобу на тих же антресолях, які в майбутньому стануть його останнім житлом – після повернення із заслання.

Під час тифу Т.Г. Шевченка доглядав його найближчий друг по Академії мистецтв Ф.П. Пономарьов. Він згадував: «На цих антресолях мій бідолашний Тарас перебував під час тяжкої своєї хвороби, яка поглинала наші мізерні кошти. В цей самий час він намалював олійними фарбами автопортрет.

У всіх виданнях цей автопортрет Т.Г. Шевченка датується 1840-1841 р., а це означає, що він написаний відразу після виснажливої хвороби. Якщо уважно його розглядати, то видно змучене тифом худорляве чорне обличчя молодого поета: запалі сумні очі, загострені риси.

Рис. Автопортрет Т.Г.Шевченка (1840-1841 рр.)

В 1840 році навесні, також у Петербурзі, поет знову заразився тифом, доглядаючи свого хворого вчителя – художника Карла Брюллова. Очевидно, що це був висипний тиф і Тарас Григорович теж тяжко пережив його.

В Петербурзі періодично лютували інфекційні захворювання. Від тифу тоді не існувало ні засобів профілактики, ні методів лікування.

Втретє поет тяжко захворів у 1842 році в час морської подорожі до Данії і Швеції. У листі до вчителя Харківської гімназії П.М. Корольова він писав: «...так занедужав, що ледве привезли мене в Ревель, там трошки очунав. Приїхав у це прокляте болото та й не знаю, чи вже виїду. Хоч лікар і говорить, що нічого, одначе так кивне головою, що аж сумно дивитися. Сьогодні оце трошки легше стало, можна хоч перо в руках удержати. А, лебедику, як не хочеться кидати землю, хоч вона і погана, а треба буде, хоч воно ще і рано. Молю тільки милосердного Бога, щоб поміг мені весни діждати, щоб хоч умерти на Україні». Невідомо, що це була за хвороба, але поет змушений був ще довго лікуватися по поверненні до Петербурга і мав підстави побоюватися смерті.

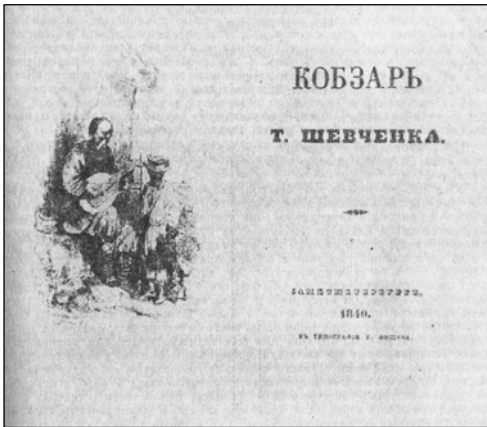

Рис. «Кобзар». Перше видання (1840 р.)

В цей тяжкий для нього час Т.Г. Шевченко почав писати вірші. Сам він оповідав, що почав писати вірші ще в 1837 році, коли жив у Ширяєва і що з тих його «спроб» збереглася лише одна балада «Причинна», написана у Літньому саду, під час білих ночей. 18 листопада 1838 року Є. Гребінка писав до Харкова Г. Квітці-Основ'яненкові: «...тут є у мене один земляк Шевченко, що то за завзятий писати вірші, то нехай йому сей та той! Як що напише, то

тільки цмокни та вдар руками об поли!».

Поміщик Мартос запропонував Т. Шевченкові видати його вірші, познайомившись із знайденими на підлозі уривками «Тарасової ночі» і захопився їх поетичністю. Було це у кінці січня 1840 року. Тарас Шевченко назвав свою збірку «Кобзарем», а В. Штернберг зробив для неї ілюстрацію

В травні 1843 року Т. Шевченко здійснює свою мрію – через 14 років приїздить на Україну вже вільною людиною, автором «Кобзаря». Він гостює у Репніних і княжній Варварі Репніній дарує свій автопортрет. Княжна Варвара писала: «Був він середнього росту, але міцної тілесної будови. Широкі плечі, широка талія й легка сутулість надавала його постаті того особливого характеру...Був русявий. На перший погляд обличчя його видавалося звичайним, але кожного, хто хоч трохи при-

Рис. Автопортрет Т.Шевченка (1843 р.)

високих моральних прикмет, українським патріотом і дуже цікавився народною поезією.

Про приїзд Т.Г. Шевченка до А. Козачковського розповідав онук лікаря. «А що пан лікар дома? – запитав поет дружину Козачковського. Шевченко був у простому селянському одязі і вона прийняла його за одного з відвідувачів лікаря... На запитання чи не потрібно йому медичної допомоги, Тарас Григорович відповів, що й допомога йому потрібна (він справді трохи нездужав), та й поговорити про дещо з лікарем йому треба, але якщо лікар спить, то й він поспить.

Рис. Автопортрет Т.Шевченка із свічкою (1845 р.)

глянувся до нього чарували його невеликі але виразисті сірі очі, що світилися надзвичайним розумом і дивною добротою».

Звідси виїжджає в Яготин, де мав якісь болячки на тілі, від яких лікував його доктор Фішер.

Середину серпня 1845 року Т. Шевченко провів у свого знайомого лікаря А.О. Козачковського в Переяславі. А. Козачковський познайомився з Т. Шевченком іще на початку 1842 року в Петербурзі, повернувшись із подорожі навколо світу. Покинувши тоді посаду лікаря російського флоту, він від 1844 року був міським лікарем у Переяславі. Був він людиною

Незнайомиць забрався в густу траву, підклав під голову бриль і заснув. Козачковська була здивована поведінкою відвідувача, проте дуже скоро з'ясувалося і приятелі сердечно привітали один одного». Так він прожив у А. Козачковського два тижні.

26 вересня Т. Шевченко відвідав родичів у Кирилівці. В цей час в нього вже була гарячка. А потім був у Зеленій Діброві, де вже був хворий, в жовтні переїхав в Миргород, Мар'їнськ, знову в Миргород, куди приїхав, простудившись у дорозі, в Лубни, Іскрівці, в Березову Рудку. В цей час його часто лихоманило. Цю недугу біограф О. Кониський називає

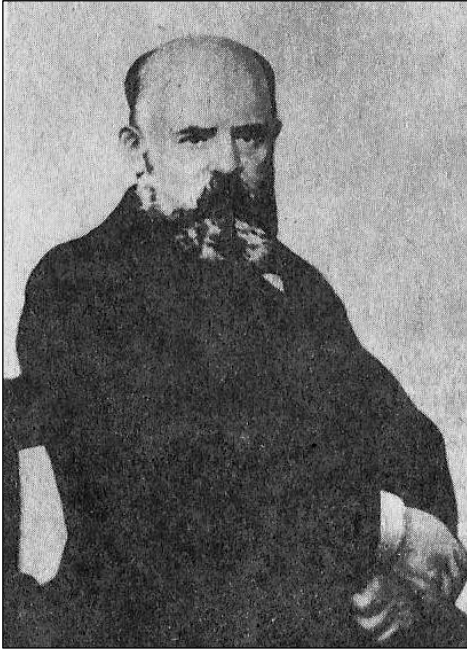

Рис. А Козачковський – знайомий Т.Шевченка

Шевченко приїхав до мене знову хворий і прожив у мене близько двох місяців. Уранці він звичайно писав, зовсім не прагнучи залишитися наодинці. Він писав ніби граючись... Переборюючи приступи недуги, Т. Шевченко продовжував працювати. В цей час він завершив роботу над поемою «Наймичка», «Кавказ», написав вступ до поеми «Єретик».

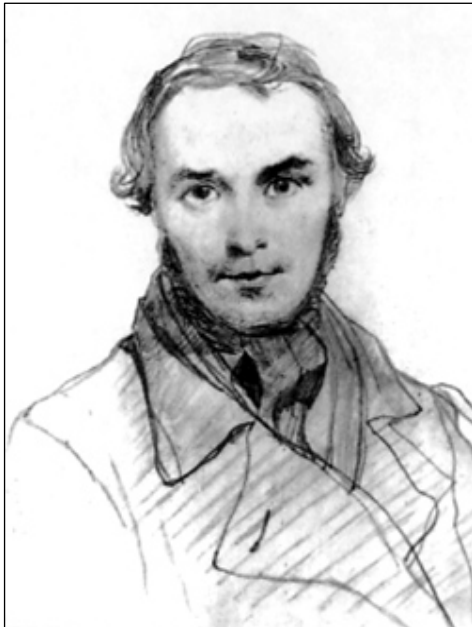

Рис. Автопортрет Т.Шевченка із свічкою (1845 р.)

«якоюсь, тифозною хворобою». Можливо це було захворювання поворотним тифом. Під час видужання поет був дуже слабкий, блідий, «голова була обрита після недавньої гарячки», згадував О.С. Чужбинський.

Тифи (черевний і висипний) можуть викликати різні запальні процеси і явища переродження серцевого м'яза і прирікати людину, яка перенесла тиф на серцеву недугу з явищами декомпенсації.

Лікувався поет у А. Козачковського тричі до жовтня 1845 року. Спершу перебіг хвороби був не важким і на фоні лікування було відмічено покращення, що дозволило у службових справах поїхати у Київ.

За спогадами А Козачковського: «У жовтні того ж року Т. Шев-

ченко приїжджав у Київ: був зарахований до складу співробітників Археографічної комісії. 28 листопада одержав подорожню та гроші для подальшої роботи. За завданням Археографічної комісії всю осінь 1845 року Т.Шевченко багато мандрував Україною. Мандруючи, він зупинявся переночувати в кращому випадку у знайомих, нерідко в готелях, на поштових станціях, або в дорожніх трактирах. Їхні санітарні умови, за рідким випадком, були жахливими. О. Афанасьєв-Чужбинський у 1847 році писав: «Брудний коридор, неохайні номери, верескливі пацюки, закіптюжені самовари, обірвані полові, з постійним

димом грубки». Бруд, мухи, таргани, блохи, воші, пацюки і миші були звичайним явищем цих закладів, які нерідко ставали розсадниками інфекційних захворювань.

Між жовтнем та груднем 1845 року Т. Шевченко написав п'ятнадцять творів, серед яких велика частина своїх найсильніших суспільно-політичних поезій.

Прийнявши приписані А. Козачковським ліки, Т. Шевченко намагався заснути, але марно. У переддень різдвяних свят в будинку лікаря А Козачковського важко хворий поет, думаючи про можливу смерть написав вірш «Як умру, то поховайте» («Заповіт»). Тільки важкий перебіг хвороби та загроза чи страх смерті, емоції нездійснених планів молодой людини змусили до написання прощального вірша при світлі свічки, у невеличкій кімнаті гостинного лікаря.

«Заповіт» Т.Шевченка закінчується словами:

Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу... отоді я
І лани і гори –
Все покину і полину
До самого Бога
Молитися...а до того
Я не знаю Бога.

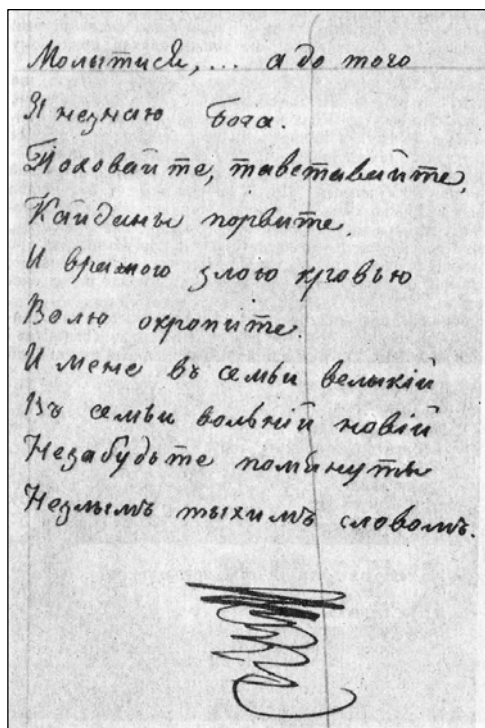

Рис. Автограф вірша «Заповіт» Т.Шевченка (1845 р.)

Навіть, будучи похороненим у рідній землі, Т. Шевченко не дозволяє своїй душі заспокоїтися, а залишається зі своїм народом, доки він не стане вільним, порвавши кайдани гнобителів. Коли доводили, що неволя і загибель України судилася Богом, – він підняв бунт проти самого Бога.

Невдовзі після нового року Т. Шевченко став почувати себе краще і, залишивши Переяслав, вирушив в Яготин. В середині лютого 1846 року за завданням Археологічної комісії для продовження історико-етнографічних досліджень Т. Шевченко вирушив на Лубенщину.

У лютому 1847 року в Київському університеті відкрилася вакансія вчителя малювання, на яку був затверджений Т.Г. Шев-

ченко. Але невдовзі 5 квітня цього ж року Т. Шевченко був заарештований у зв'язку з розгромом Кирило-Мефодіївського братства. «Братчиків» покарали на різні терміни ув'язнення і заслання. Т.Г. Шевченка за писання «свавільних» і «бунтівних» віршів було заслано солдатом до Оренбурзького окремого корпусу. Цар Микола I затвердив покарання і біля прізвища поета дописав: «Під найсуворіший нагляд і з заборонаю писати і малювати».

В юридичній практиці існує поняття про так зване «пасивне вбивство». Цим методом дуже часто користувався такий винахідливий екзекутор, як цар Микола I. Російський деспот власноручно дописав вирок придворних суддів про висилку. З цього приводу знедолений Т.Г. Шевченко писав: «Трибунал под председательством самого сатаны не мог би произвести такого холодного, нечеловеческого приговора».

Після вироку Тарас Григорович написав останній акорд пісні про смерть:

І мене не мине –
На чужині зотне,
За решоткою задавить,
Хреста ніхто не поставить
І не пом'яне.

Т.Г. Шевченка у солдатській формі з фельд'єгерем доставили в Оренбург і призначили у 5-й батальйон, розташований у далекій Орській фортеці.

Рис. Автопортрет Т.Шевченка (1847 р.)

«Шевченка, – писав В. Белінський – заслали на Кавказ солдатом. Мені не шкода його. Коли б і я був суддею, я покарав би не гірше. Я маю особисту відразу до таких лібералів! Це вороги всякого поступу. Своїми зухвалими дурницями вони дратують уряд, роблять його підозрілим і викликають гострі заходи, згубні для освіти і письменства. Ой уже мені ті хахли! Культивують лібералізм в ім'я галушок і вареників із свинячим салом!».

Якщо прискіпливо вивчати всі відомі випадки нездужання Тараса Григоровича, то треба врахувати також «слабкі прикмети пропасниці», які відчував поет у червні 1847 року після надзвичайно далекої дороги з Петербурга до Оренбурга – в солдатчину. Незважаючи на літню пору, дала про себе знати велика перевтома на тлі виснажливої дев'ятиденної дороги, безсоння та різкої зміни клімату... А ще така деталь цього моменту: «Жандарм привіз його вночі, прямо в ордонансга-

уз, де Шевченко в прихожій проспав всю ніч на підлозі». Тут можна було підхопити будь-яку хворобу.

На перший погляд, складається враження про незначне нездужання, з яким молодий організм поета начебто дуже легко впорався. Але, якщо врахувати пережите Т. Шевченком, а також велике моральне потрясіння, пов'язане з арештом, утримання у вологих казематах Третього відділення, допитами і невтішною перспективою солдатчини і поспішну далеку 2110 кілометрову дорогу з її незручностями та проблемами – все це не проста річ. Досить перевтомленій людині переспати одну ніч на підлозі, щоб остаточно підірвати своє здоров'я, або значно послабити організм.

Саме так, з отих «слабких прикмет пропасниці» у Т.Г.Шевченка дійшло до ревматизму. Сам поет звертав увагу на цей факт: «Нездужаю з того дня, як привезли мене в цей край... Бодай і ворогові моему лютому не довелося так каратись, як я тепер караюсь. І до всього того треба було ще й занедужать, восени мене мучив ревматизм». А далі додався скорбут (цинга) через брак рослинної їжі (вітамінів). Тоді в нього «зуби й очі так боліли, що не знав, де й дітись».

Рис. Автопортрет Т.Шевченка (1849 р.)

На солдатських автопортретах перших місяців і років заслання видно різочі переміни у зовнішньому вигляді поета. Перед нами мало схожий на себе Т. Шевченко-солдат: хворобливий, засмучений, пригнічений, худий, блідий, лисіючий. Він уже виглядав значно старшим за свої 33-34 роки. І власноручний напис відчаю під останнім автопортретом: «Чи довго ще мені в оцій незамкненій тюрмі, понад оцим нікчемним морем, нудити світом?».

Жорстока помста і задумана царем методика знищення непокірного поета – українця швидко дала свої результати.

Уже через шість місяців заслання Т.Г. Шевченко був доведений до відчаю не лише важкою та принизливою солдатською муштрою, але й нападами ревматизму. У листі до А.Лизогуба від 11 грудня 1847 року він вилив свій біль та жаль такими гіркими словами: «А ночі, ночі! Господи. Які страшні та довгі!.. та ще й в казармах... ей богу з нудьги одурію».

В інших листах до друзів Тарас Григорович постійно згадував про гірку солдатську долю: що «безнадія давить серце», що лихоліття солдатчини «душу катують». А у листі до В.А. Жуковського звучить його крик душі: «Не дайте мне с тоски умереть!..»

Поета можна зрозуміти: дні проходили ще з лихом наполовину, хоч у муштрі та втомі, але все одно час минав швидко. А довгими, як рік, грудневими ночами Тарас Григорович залишався в казармі сам на сам із своїми важкими думами... Поета мучило страшне безсоння, нудьга та безнадія... Нерви були натягнуті, як струни. Все дратувало, виводило з рівноваги, навіть мишачий шурхіт не давав спати. Повіки злипалися, а сон не йшов...

Стомлені та звичні до всього солдати спали богатирським сном, а Т.Г. Шевченко не переносив хропіння та гіркого смороду солдатського поту і запаху махорки. Думи насувалися, як чорні хмари. Мучила ностальгія за минулим та страх перед майбутнім.

Довічна солдатчина та ще абсолютна заборона писати і малювати для Т. Шевченка, наділеного кипучою енергією до творчості була рівнозначною моральній катастрофі, при якій він почував себе обезкриленим птахом. Заслання було для нього важкою Голгофою.

Благаю Бога, щоб світало:
Мов волі, світу сонця жду,
Цвіркун замовкне, «зорю б'ють»,
Благаю Бога, щоб смеркало,
Бо на позорище ведуть
Старого дурня муштрувати.

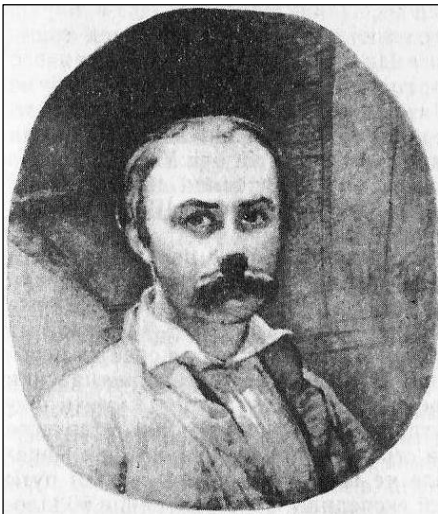

Рис. Автопортрет Т.Шевченка, сепія (1849 р.)

Похід до Аральського моря й участь в аральській експедиції (1848-1849 рр), безперечно підірвали його вже ослаблений організм. З опису експедиції ми знаємо, що тоді йому сім місяців доводилось провести серед усяких небезпек, плаваючи по бурхливому морю, тижнями голодувати і пити морську солону воду, місяцями мучитися від спеки і спраги і через це тяжко хворіти на шлунок і водночас багато працювати. Там же на Аральському морі у нього знову з'явилися чиряки на тілі. В Новопетровському форті в 1852 році ще раз поновилися ці самі симптоми

порушеного обміну речовин, про які він писав тоді докладно докторові А. Козачковському. У 1855 році писав професорові В. Григоровичу, конференц-секретарю Академії мистецтв: «Силы и нравственные и физические мне изменили, ревматизм меня быстро разрушает. Но что в сравнении болезни тела с болезнью души, с той страшной болезнью, что зовётся безнадёжностью». Тарас Григорович знов і знов звертав увагу

на ревматизм, як на фізичну руйнівну силу організму, але моральні страждання його лякали більше, ніж хвороби тіла.

Слова відчаю. Вони свідчать про те, що в поета на той час майже повністю вичерпалися моральні та фізичні сили, котрі зраджували його саме в той час, як ревматизм руйнував організм. Він вважав найбільш страшною хворобою душевні рани, викликані безнадійністю свого становища – безсоння, виснаження центральної нервової системи, які Тарас Григорович називав іпохондрією, «нудити світом».

Всі обставини його життя були такі, що не могли сприяти доброму станові здоров'я. Трагічні переживання, що їх зазнав Т. Шевченко в неволі (і кріпаком, і політичним засланим – солдатом) кривди, кари, життєві невдачі могли б зламати і людину менш чутливу, не з такою тонкою психічною організацією. Але з усіх цих життєвих іспитів він вийшов переможцем: психічно не зламався, проте не раз переживав моменти тяжкого психічного пригноблення. Він випив цю гірку чашу до дна, мужньо ніс свій важкий хрест і твердив одне й те саме: «Караюсь, мучуся... Але не каюсь!».

Напруженою енергійною працею, що її не переривав ні на годину, намагався рятувати свою душу, не допускаючи, щоб опанував її розпач. Не піддався, не зламався.

На пристані Новопетровського форту на пустельному півострові Мангишлак над Т. Шевченком просто глумилися за недосить голосну і не «солдатську» відповідь на питання, за спущені додолу очі, домагаючись від нього «тонкой выправки, маршировки и ружейных приёмов». Нудьга страшна, розваг ніяких, навіть А. Лизогубу і княжній В. Репніній не дозволено з ним листуватися. Навіть листи до знайомих заборонено було йому писати, на що мали право найгірші кримінальні злочинці.

Либонь уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот закрито:
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене.
Неначе лютая змія
Розтоптана в степу здихає,
Захода сонця дожидає,
Отак-то я тепер терплю.

Туга за краєм, за людьми не покидала його і наступна поезія мала ту саму самотність, покинутість. Просто хотів співчуття і моральної підпори. Ішлося про десятки людей, що з ним колись браталися, «сестрились», про всіх, хто колись захоплювався його творчістю і його цікавим товариством. Скільки ж то його земляків в одному Петербурзі знали вже, де він і як до нього писати, але ...мовчали!

«Вісім літ я перестраждав мовчки, – писав він віце-президентові Академії мистецтв графові Ф. Толстому, – думав, що терпінням усе переможу... Сили фізичні мене зрадили, ревматизм мене швидко руйнує. Та що ж значить хвороба тіла проти хвороби душі, проти тієї страшної хвороби, що безнадією зветься. Жахливий це стан».

Після смерті Миколи І для Тараса Шевченка намітилося незначне полегшення і в нього появилася надія на звільнення. Його життя набирає повного змісту. Хоч скільки часу забирала його військова муштра і відбування довгих варт («караулів») в Новопетровському форті, він виявив якусь просто несамоовиту творчу енергію. Легально, не криючись ні перед ким ліпив із глини і виливав з алебастру барельєфи, створюючи нові і нові композиції, не переставав конспіративно листуватися з друзями, читав усе, що міг тільки дістати. Користуючись доступними методами конспірації, Т.Г. Шевченко продовжував крадькома писати вірші у так званій «захаявній» книжці, а також без перерви писав повісті: кінчав одну і зараз починав другу. Так по черзі за цей час повстали «Наймичка», «Варнак», «Княгиня», «Музика», «Нещасний», «Близнята».

Щоб уявити собі, чому його організм почав підупадати передчасно, треба звернути увагу на його неймовірне працелюбство. Поезії Т. Шевченка творив легко, не висилуючись, вони йому самі «навіювалися» як геніальному поетові, але ж потім він їх «пересівав» – опрацьовував, піддавав свідомо власній критиці і це була тяжка праця на фоні постійного нездужання. А мистецька його діяльність – це робота на Аральському морі. Адже ніякої норми йому там ніхто не давав. Висадившись на берег, або коли шхуна ставала на котву, Т. Шевченко міг би зробити один-другий краєвид і на цьому був би кінець, а він за дуже короткий час зробив сотні чудових рисунків і акварельних малюнків. Т. Шевченко був під постійною жадобою праці, надзвичайно інтенсивністю його творчих емоцій. В ньому завжди жила потреба відтворювати передумане, пережите, відчуте – чи то бачене, чи почуте. Жила в ньому вічна потреба втілювати в словесні чи в пластичні образи все, що давали йому емоції сприймальні, а вони в нього були також дуже напружені. За останні сім літ він бачив стільки чужого лиха, стільки сліз і страждань, що їх переживав разом із нещасливими мучениками царської казарми, як свої особисті муки. Бував свідком страшної кари тих часів – биття солдатів шпіцрутенами, бачив, як тисячі ударів спадали на спини катованих. Описував такі факти в щоденнику й навіть змалював цю страшну «зелену алею». На ці творчі процеси він витрачав силу нервової енергії, переважно в незадовільних умовах фізичного існування, раз у раз працював в умовах ослаблення, нервового виснаження.

1 серпня 1857 року Тарас Григорович був амністований від служби, завдяки старанням його друзів і він зразу ж неголений, у старій ша-